

פרק א' - בריחת יונה

ר' דוד סבתו

הקדמה

ספר יונה הוא אחד מהספרים בקובץ 'תרי עשר'. המאפיין והמייחד את כל הנבואות שקובצו יחד הוא האורך, מפאת אורכם הקצר קיבצו אותם יחד. מדובר בתקופות שונות לגמרי ובסגנונות שונים. הספר החריג בקובץ זה, ובספרי הנביאים בכלל, הוא ספר יונה.

בספר זה יש מספר קשיים שצריך לתת עליהם את הדעת, כבר בתחילת השיעור הראשון. הנקודה הראשונה שצריך לעמוד עליה זו העובדה שיונה מנבא לגויים. נדגיש שאין זה ענין חריג כל כך, שהרי מצאנו נבואות שמופנות לגויים גם אצל נביאים אחרים. הנקודה החריגה במקרה שלנו היא שיונה מנבא רק לגויים. הרד"ק ניסח זאת בצורה חדה בהקדמתו לספר יונה - איך יכול להיות שאין בספר פניה לעם ישראל?

הבעיה השניה היא שאין בספר נבואה. הספר פותח באמירה: "וַיְהִי דְבַר ה' אֶל יוֹנָה בֶן אֲמֵתַי לֵאמֹר" [א], בדומה לפתיחת ספר מיכה: "דְבַר ה' אֲשֶׁר הָיָה אֶל מִיכָה הַמְרֻשְׁתִּי" [א, א]. אלא שבמיכה בפסוק הבא מפורט התוכן של הנבואה: "שָׁמְעוּ עַמִּים כְּלָם הַקְּשִׁיבִי אֶרֶץ וּמְלֶאכָה", ואילו אצלנו בפסוק אין תיאור של תוכן הנבואה, אלא דבר ה' אל הנביא: "קוּם לֶךְ אֶל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה וְקִרָא עָלֶיהָ כִּי עֲלֵתָה רַעְתָּם לְפָנָי". יונה צריך לקרוא את הקריאה, אך הקריאה אינה מופיעה. בהמשך הספר יש ציטוט של הקריאה: "עוֹד אֶרְבְּעִים יוֹם וְנִינְוָה נִהְפָּקֶת" [ג, ד].

בדרך כלל, נביא מקבל נבואה ומנבא אותה, אך כאן יונה מקבל נבואה ובורח ממנה. הנבואה איננה המרכז, אלא הנביא, זה החידוש שבספר יונה. גם בספרי נביאים אחרים האישיות של הנביא נוכחת, אך עיקר הספר הוא הנבואה ולא הנביא. יונה אינו רוצה לנבא את הדברים ולכן הנושא אינה הנבואה אלא הנביא שבורח מהנבואה.

על רקע זה צריך לשאול את השאלה של ספר יונה, כפי שעולה מהפסוקה הראשונה [א, א-ג]:

(א) וַיְהִי דְבַר ה' אֶל יוֹנָה בֶן אֲמֵתַי לֵאמֹר: (ב) קוּם לֶךְ אֶל נִינְוָה הָעִיר הַגְּדוֹלָה וְקִרָא עָלֶיהָ כִּי עֲלֵתָה רַעְתָּם לְפָנָי: (ג) וַיִּקָּם יוֹנָה לְבָרֵחַ תְּרֻשִׁישָׁה מִלְּפָנָי ה' וַיֵּרֶד יָפוֹ וַיִּמְצָא אֲנִיָּה בָּאָה תְּרֻשִׁישׁ וַיִּתֵּן שָׂכָרָה וַיֵּרֶד בָּהּ לְבוֹא עִמָּהֶם תְּרֻשִׁישָׁה מִלְּפָנָי ה':

זה המבוא לסיפור של ספר יונה, ובפסוקים אלו מתומצת הבעיה של ספר יונה - למה יונה בורח? כל נביא מקבל נבואה ותפקיד, אולי קצת מסרב ומנסה להתחמק, אך בסופו של דבר הוא מנבא. יונה אינו מסתפק בסירוב ראשוני, אלא מבטא סירוב נחרץ למלא את השליחות. כאשר השאלה חזקה בדרך כלל יש לה תשובות רבות. השאלה שתצטרך להטריד אותנו לכל אורך הספר הוא למה. התשובות אינן מפורשות בכתובים, וזו החידה הגדולה של ספר יונה. אמנם, לקראת סוף הסיפור יונה מסביר את מעשיו: "עַל כֵּן קָדַמְתִּי לְבָרֵחַ תְּרֻשִׁישָׁה כִּי יַדְעִתִּי כִּי אֶתָּה אֵל חַנּוּן וְרַחוּם אֶרְךָ אַפִּים וְרַב חֶסֶד וְנָחֶם עַל הָרָעָה" [ד, ב], אך תשובה זו אינה אומרת דבר - מה הבעיה בהחזרת אנשי נינוה בתשובה? נעסוק בשאלה זו בשיעור האחרון.

פרק א

נקרא תחילה את הפרק כולו:

(א) ויהי דבר ה' אל יונה בן אַמְתִּי לֵאמֹר: (ב) קום לך אל נינוּה העיר הגדולה וקרא עליה כי עלתה רעתם לפני: (ג) ויקם יונה לברח לברח תרשישה מלפני ה' ויגד יפו וימצא אניה באה תרשיש ויתן שכרה ויגד בה לבוא עמהם תרשישה מלפני ה': (ד) וה' הטיל רוח גדולה אל הים ויהי סער גדול ביים והאניה חשבה להשבר: (ה) וייראו המלחים ויזעקו איש אל אלהיו ויטלו את הכלים אשר באניה אל הים להקל מעליהם ויונה ירד אל ירפתי הספינה וישכב ויגד: (ו) ויקרב אליו רב החבל ויאמר לו מה לך נגד קום קרא אל אלהיך אולי יתעשת האלהים לנו ולא נאבד: (ז) ויאמרו איש אל רעהו לכו ונפילה גורלות ונדעה בשלמי הרעה הזאת לנו ויפלו גורלות ויפל הגורל על יונה: (ח) ויאמרו אליו הגידה נא לנו באשר למי הרעה הזאת לנו מה מלאכתך ומאין תבוא מה ארצך ואי מזה עם אתה: (ט) ויאמר אליהם עברי אנכי ואת ה' אלהי השמים אני ירא אשר עשה את הים ואת היבשה: (י) וייראו האנשים יראה גדולה ויאמרו אליו מה זאת עשית כי ידעו האנשים כי מלפני ה' הוא ברח כי הגיד להם: (יא) ויאמרו אליו מה נעשה לך וישתק הים מעלינו כי הים הולך וסער: (יב) ויאמר אליהם שאוני והטילני אל הים וישתק הים מעליכם כי יודע אני כי בשלי הסער הגדול הזה עליכם: (יג) ויתחרו האנשים להשיב אל היבשה ולא יכלו כי הים הולך וסער עליהם: (יד) ויקראו אל ה' ויאמרו אנה ה' אל נא נאבדה בנפש האיש הזה ואל תתן עלינו דם נקיא כי אתה ה' כאשר חפצת עשית: (טו) וישאו את יונה ויטלהו אל הים ויעמד הים מנעפו: (טז) וייראו האנשים יראה גדולה את ה' ויזבחו זבח לה' ויגדו נגדריים:

אנו מכירים את יונה ממקום נוסף בתנ"ך, כך נאמר בספר מלכים ב [יד, כג-כה]:

(כג) בשנת חמש עשרה שנה לאמציהו בן יואש מלך יהודה מלך ירבעם בן יואש מלך ישראל בשמרון ארבעים ואת שנה: (כד) ויעש הרע בעיני ה' לא סר מכל חטאות ירבעם בן נבט אשר החטיא את ישראל: (כה) הוא השיב את גבול ישראל מלבוא חמת עד ים הערבה כדרך ה' אלהי ישראל אשר דבר ביד עבדו יונה בן אַמְתִּי הנביא אשר מגת החפר:

פסוק זה מספק לנו מידע על מקום מגוריו של יונה ותקופת נבואתו. בנוסף, מובאת נבואה נוספת של יונה, שניבא שגבול ישראל יתרחב, וכך קרה. אולי נתון זה יוכל לעזור לנו לדיון בשאלה שבה פתחנו.

"קום לך אל נינוּה העיר הגדולה וקרא עליה כי עלתה רעתם לפני" - הקב"ה מצווה את יונה לקרוא קריאה של פורענות שתחזיר אותם בתשובה - "קרא עליה". המטרה כמעט מפורשת בהמשך הפסוק "כי עלתה רעתם לפני" - המטרה היא להחזירם בתשובה.

נינוּה נזכרת לראשונה בספר בראשית [י, יא-יב]: "מן הארץ ההוא יצא אשור ויבן את נינוּה ואת רחבת עיר ואת פלח. ואת רסן בין נינוּה ובין פלח הוא העיר הגדלה". העיר הגדולה יכולה להיות רסן, נינוּה וכלח, אך מהנאמר בספר יונה אנו לומדים שנינוּה היא העיר הגדולה. (הנושא של הפסוק הוא רסן ולכן היא מסיימת את הרצף, ולאחר מכן מזכירים שנינוּה היא העיר הגדולה). נינוּה אינה סתם עיירה, אלא העיר הגדולה, ובסוף הספר יש תיאור של מספר תושביה. יתירה מזו, נינוּה היא בירת אשור, וחשיבותה של הבירה גדולה עוד יותר מכמות האנשים שבה. יונה מצווה להינבא על עיר הבירה של אשור לחזור בתשובה לקראת שקיעת ממלכת ישראל והחזרתה על ידי ממלכת אשור.

"ויקם יונה לברח תרשישה מלפני ה' ויגד יפו וימצא אניה באה תרשיש ויתן שכרה ויגד בה לבוא עמהם תרשישה מלפני ה'" - הקושי הגדול של הפסוק הוא מה פשר הבריחה? כיצד הוא חושב לברוח? (מעבר לשאלה הגדולה של כל הספר). שאלה זו מועצמת על ידי העובדה שיונה הוא נביא,

ולא עם הארץ. פתרון מעניין לחידה זו הציע האבן עזרא [א, א]. האבן עזרא ניסח את השאלה ששאלנו בחריפות: "יש לתמוה איך יעלה על לב חכם שידע השם ומעשיו שיחשוב לברוח מפניו והוא בידו והכל מלא כבודו". זו תשובתו:

וכאשר חיפשתי בכל המקרא לא מצאתי מלת בריחה רק דביקה על מלת פני, כמו ומפניך אברה ויברה יפתח מפני אחיו, והנה לא מצאתי בנבואה יונה שברח מפני השם רק מפני השם, וכתוב חי ה' אשר עמדתי לפניו, והנה כל זמן שהוא מקבל הוא מלפני לפני השם וככה ויצא קין מלפני ה' על כן אחריו ומפניך אני אסתר כי פני האדמה לפני ה' ועוד כתוב לבוא בנקרת הצורים ובנקיקי הסלעים מפני פחד ה' וכתב לבוא עמהם תרשישה מלפני ה' והמשכילים יבינו.

הראב"ע עומד על כך שמבחינה דקדוקית, לא מצאנו 'בריחה מלפני', אלא 'בריחה מפני'. 'לפני' משמעותו אינה רק 'מול', אלא קונוטציה של עמידה של אדם מול אדם גדול יותר. 'לעמוד לפני' פירושה תמיד עמידה של מרות וקבלת שירות. "חי ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר עִמָּדְתִּי לְפָנָיו" [מלכים א ז, א] - עמדתי בשירותו. נאמר על יוסף שיוצא "מִלְפָנֵי פַרְעֹה" [בראשית מא, מו] - הוא עומד כעבד לפני רבו ויוצא מהסיטואציה הזו. כך לפני בשר ודם, וכך לפני מלך מלכי המלכים. יונה בורח מה' לא כיפתח שבורח מאחיו, אלא בורח מתפקידו כמשרת ה' ומשליחותו.

יש מספר דעות היכן תרשיש נמצאת, אך ברור שהמקום הוא רחוק מאוד. ליונה אין עניין בתרשיש, אלא הוא פשוט רוצה לברוח. אפשר לומר שהוא בורח למקום הפוך לאשור וכך מתרחק מהשליחות. אפשרות נוספת היא שיונה בורח מארץ ישראל כיוון שהוא בורח מהנבואה ששורה בארץ ישראל, כפי שמציע רש"י.

פסוקים אלו הם ההקדמה לסיפור עצמו. חלק זה קשור באופן הדוק לפתיחה. בפתיחה לסיפור הקב"ה פותח את הציווי ב"קום לך", ויונה אמנם קם אך לא למטרת השליחות אלא לברוח תרשישה. השלב הבא לאחר הקימה הוא "יורד יפו", ולאחר מכן "יורד בה" ("ירדי הים באניות"). בחלק הבא: "וה' הטיל" הו"ו מורה על מה שקורה בזמן המקביל - יונה יורד וה' מטיל. (בסיפור הכל גדול - עיר גדולה, רוח גדולה, סער גדול).

לכאורה, תפקיד המלחים בסיפור הוא להשיט את הספינה ואולי אף לעורר את יונה. למלחים שתי תגובות לסער הגדול - זעקה לאלוהיהם וזריקת הכלים. זוהי תגובה טבעית לכל מלח. המלחים מייצגים את התגובה הנורמלית. על רקע תגובה זו, תגובת יונה מפתיעה. "ויונה" - הו"ו מבטאת את הניגוד, ואילו יונה. יונה יורד שוב, ירידה שלישית, לירכתי הספינה. אפשר לומר שיש ירידה נוספת והיא "וירדם" - אותיות וירד. יונה לאט לאט מתנתק, תחילה פיזית מהנבואה, ובהמשך הוא מתנתק מהסיטואציה על הסיפון. ההרדמות מבטאת התנתקות נפשית מהעולם, ולא רק התנתקות פיזית. כיצד אפשר להסביר את התגובה של יונה? מה עובר על יונה? אפשר לזהות כאן ייאוש גדול, מאין אפתיות גדולה.

לצערנו של יונה ההתנתקות הזו לא נמשכת - "וַיִּקְרַב אֵלָיו רַב הַחֹבֶל וַיֹּאמֶר לוֹ מַה לָּךְ נִרְדָּם קוּם קְרָא אֶל אֱלֹהֶיךָ אוֹלֵי יַתְעִשֶׂת הָאֱלֹהִים לָנוּ וְלֹא נֹאבֵד". רב החובל אינו אומר לו לקום לעזור אלא לקום לקרוא לאלהיו. אולי הוא אינו איש מקצוע, אך גם הוא יכול להתפלל. פתיחת דברי רב החובל הם העתק של דברי הקב"ה בתחילת הספר: "קום... וקרא" וכאן "קום קרא" - זו בת קול של הנבואה הראשונה, שיונה אינו יכול לברוח מהציווי הראשוני של הקב"ה. ההבדל בין שתי הקריאות היא אל מי ועל מה לקרוא. יונה אינו מגיב לדברי רב החובל. אין הוא קורא לאלהיו, משום שבדיוק מפני זה הוא ברח. בגלל שברח מקריאה על נינה, הוא לא יכול לקום עכשיו ולקרוא לאלהיו.

"ויאמרו איש אל רעהו לכו ונפילה גורלות ונדעה בשלמי הרעה הזאת לנו ויפלו גורלות ויפל הגורל על יונה" - הצד הבולט אצל המלחים הוא הצד האמוני. כעת עיקר הסיפור ממוקד בתחקור של המלחים את יונה: "ויאמרו אליו הגידה נא לנו באשר למי הרעה הזאת לנו מה מלאכתך ומאין תבוא מה ארצך ואי מזה עם אתה" - יש כאן ארבע שאלות שונות, אך יונה עונה רק על השאלה האחרונה: "ויאמר אליהם עברי אנכי ואת ה' אלהי השמים אני ירא אשר עשה את הים ואת היבשה". יונה עונה את התשובה האחרונה שכוללת גם את התשובה שהמלחים רוצים לשמוע - הקב"ה חולל את הסער בגלל יונה. 'עברי' בדרך כלל בתנ"ך זה כינוי לעם ישראל בפי הגויים (כך רואים אצל פרעה ואצל הפלשתים).

"ויראו האנשים יראה גדולה ויאמרו אליו מה זאת עשית כי ידעו האנשים כי מלפני ה' הוא ברח פי הגיד להם" - היראה הופכת ליראה גדולה משום שהם "מתעסקים" עם אלהי השמים והארץ. יש לשים לב שיונה אומר להם שהוא בורח, אך לא את סיבת הבריחה.

"ויאמרו אליו מה נעשה לך וישתק הים מעלינו כי הים הולך וסער" - הים לא נרגע ופירוש הדבר שהאלוהים שלך אינו נרגע, ולכן שואלים הם אותו מה לעשות. "ויאמר אליהם שאוני והטילני אל הים וישתק הים מעליכם כי יודע אני כי בשלי הסער הגדול הזה עליכם" - היינו מצפים שיונה יגיד שהוא צריך לחזור בתשובה, אך כאן הוא אומר להם להטיל אותו לים. אפשר לרדת יותר עמוק מירכתי הספינה - יונה בורח למצולות הים. אין זה רק ירידה טופוגרפית אלא ירידה מהותית - מוות. יונה כל כך נחוש בדעתו לברוח עד שמוכן להתנתק מעצמו לגמרי - למות - על אף שידוע שבידו לשנות זאת.

"ויחטרו האנשים להשיב אל היבשה ולא יכלו כי הים הולך וסער עליהם" - האנשים לא מוכנים להטיל אדם לים. "ויקראו אל ה' ויאמרו אנה ה' אל נא נאבדה בנפש האיש הזה ואל תתן עלינו דם נקיא כי אתה ה' כאשר חפצת עשית: וישאו את יונה ויטלוהו אל הים ויעמד הים מזעפון". לאחר הסיפור אינו עובר מיד ליונה, אלא ממשיך לעסוק במלחים: "ויראו האנשים יראה גדולה את ה' ויזבחו זבח לה' וידרו נדרים".

ראינו אם כן שני שלבים - שלב ראשון של בריחה משליחות, ובשלב שני התערבות של הקב"ה המונעת את הבריחה. לסיפור זה יש רובד עמוק יותר. מה תפקיד המלחים בסיפור? לדמויות רבות בתנ"ך יש תפקיד של רקע שגורמות להבלטת הדמות המרכזית. אולם, בסיפור הזה למלחים תפקיד משמעותי יותר.

המתח בין המלחים ליונה אינו רק בין הנורמלי ללא נורמלי. יש שתי קריאות ליונה - של הקב"ה ושל רב החובל. המשותף הוא שיונה מצווה לקרוא על מנת להציל אנשים ממוות, בפעם הראשונה את אנשי נינה ובפעם השניה את אנשי הספינה. בשני המקרים תגובתו היא סירוב. מנגד, המלחים עוברים תהליך אחר. בתחילה, המלחים הם עובדי אלילים, אך לאחר מכן היראה הראשונית מתהפכת ליראה גדולה, כאשר שומעים על ה' שעשה את השמים ואת הארץ. המלחים עוברים שלב נוסף - הם נמצאים בסיטואציה של אדם שהביא עליהם סכנת חיים, והם מנסים להצילו בכל כוחם ורק כאשר אין ברירה הם פונים לה'. השלב האחרון הוא יראה נוספת. לפני כן היראה הייתה פחד, ואילו כאן מדובר ביראת ה' כפשוטה המובילה להקרבת קרבנות. רואים את הרגישות הגדולה של המלחים לחיי אדם, וגם את הרגישות הדתית. המלחים הגויים עוברים תהליך מוסרי ודתי מרשים.

אבל יונה, שהוא נביא ה', עובר תהליך בדיוק הפוך. בשלב הראשון הוא מתנתק מהנבואה. הוא מתנתק הן בציר הדתי והן בציר המוסרי - הוא מתנתק מהאחריות המוסרית שלו לבני אדם והאחריות הדתית שלו לציווי ה'. בספינה המתח מתעצם - רב החובל, בשליחות ה', פונה ליונה שיקרא אך הפעם על האנשים הסובבים אותו ועל עצמו. יונה ממשיך את ההתנתקות הכפולה ואינו מוכן. בשלב האחרון יונה מתנתק מחייו באופן מוחלט.